

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVII

WARSZAWA 2019

NR 4

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)
Sekretarze Redakcji — Ludmiła Paderewska (IAE PAN), Maciej Radomski (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzita v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Zenon Piech (IH UJ), Jacek Pielas (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej:
<http://www.iaepan.edu.pl/khkm.html>
e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl
tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105
e-mail: director@iaepan.edu.pl
tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2018:

Maria Bogucka (IH PAN Warszawa), Piotr Franaszek (UJ Kraków)
Barbara Gawęcka (UKW Bydgoszcz), Anetta Głowacka-Penczyńska (UKW Bydgoszcz),
Andrzej Janeczek (IAE PAN Warszawa), Aleksander Jankowski (UKW Bydgoszcz),
Stanisław Kołodziejcki (UJD Częstochowa), Katarzyna Kość-Ryżko (IAE PAN Warszawa),
Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW Warszawa), Tomasz Krakowski (GWŻ Warszawa),
Andrzej Klonder (IAE PAN Warszawa), Jerzy Kruppé (IA UW Warszawa),
Marcin Majewski (US Szczecin), Jerzy Miziołek (UW Warszawa),
Marta Młynarska-Kaletyn (IAE PAN Wrocław), Michał Myśliński (IS PAN Kraków),
Jacek Pielas (UJK Kielce), Bożena Popiołek (UP Kraków),
Wojciech Szymański (IAE PAN Warszawa), Ewa Wólkiewicz (IAE PAN Warszawa),
Jerzy Żywicki (UMCS Lublin)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

Partner Poligrafia sp. z o.o.
ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 12,0. Papier offset 80 g.
Oddano do składania w listopadzie 2019 r., druk ukończono
w grudniu 2019 r.

CONTENTS

STUDIES AND MATERIALS

Michał Starski, Puck and Lębork. Two models of pottery production development in small towns of Gdańsk Pomerania in the late Middle Ages	399
Andrzej Puławski, Renaissance plate armour with a deep-bellied breastplate in the former Duchy of Pomerania in the light of selected works of art	415
Urszula Sowina, Goods in probate inventories of Cracow burghers at the turn of the early-modern period	435
Andrzej Klonder, The world of material objects in testaments of Polish and Czech nobility in the 17th century	449
Karol Łopatecki, Two Maps of the Podlasie-Grodno Borderline from 1706	489
Adrian Gendera, The history of use of post-Evangelical property in Osieczna after 1945	505

COMMUNIQUES

Jakub Sawicki, A unique late medieval framed purse from New Market (Nowy Targ) square in Wrocław	521
--	-----

REPORTS AND NOTES

<i>Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza — funkcje — znaczenie</i> [The royal castle in Chęciny in the context of Central Europe. Origins — functions — significance], ed. B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka — Piotr Kardyś	531
Teresa Borawska, Henryk Rietz, <i>Z Kaszub do „Wiecznego Miasta”. Bernard Sculteti (ca 1450–1518), kurialista i przyjaciel Mikołaja Kopernika</i> [From Kashubia to the Eternal City. Bernard Sculteti (ca 1450–1518), a curialist and Nicolaus Copernicus' friend] — Maria Bogucka	533
<i>Życie i twórczość Jana Filipa Carosiego</i> [The life and works of Jan Filip Carosi], vol. 8, part 1; <i>J.F. Carosi, Podróże po polskich prowincjach, obserwacje mineralogiczne i inne dodatkowe opisy tych ziem</i> (wersja polska i niemiecka) [J.F. Carosi, Travels to Polish provinces, mineralogical observations and other descriptions of those lands (in Polish and German)], vol. 8, parts 2 and 3, ed. J. Michta — Piotr Kardyś	536

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Michał Starski, Puck i Lębork. Dwa warianty kształtowania się wytwórczości garn-carskiej w małych miastach Pomorza Gdańskiego w późnym średniowieczu . . .	399
Andrzej Puławski, Renesansowe zbroje płytowe z napierśnikiem bombiastym w dawnym księstwie pomorskim w świetle wybranych zabytków sztuki	415
Urszula Sowina, Towary w inwentarzach rzeczy mieszczan krakowskich na przeło-mie średniowiecza i nowożytności	435
Andrzej Klonder, Świat materii w testamentach szlachty czeskiej i polskiej z XVII wieku	449
Karol Łopatecki, Two Maps of the Podlasie-Grodno Borderline from 1706	489
Adrian Gendera, Dzieje zagospodarowania mienia poewangelickiego w Osiecznej po 1945 r.	505

KOMUNIKATY NAUKOWE

Jakub Sawicki, A unique late medieval framed purse from New Market (Nowy Targ) square in Wrocław	521
--	-----

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI

<i>Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza — funkcje — znaczenie</i> , red. B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka — Piotr Kardyś	531
Teresa Borawska, Henryk Rietz, <i>Z Kaszub do „Wiecznego Miasta”. Bernard Sculteti (ca 1450–1518), kurialista i przyjaciel Mikołaja Kopernika</i> — Maria Bogucka . . .	533
<i>Życie i twórczość Jana Filipa Carosiego</i> , t. 8, cz. 1; <i>J.F. Carosi, Podróże po polskich prowincjach, obserwacje mineralogiczne i inne dodatkowe opisy tych ziem</i> (wersja polska i niemiecka), t. 8, cz. 2 i 3, red. J. Michta — Piotr Kardyś	536

Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza — funkcje — znaczenie, red. Beata Wojciechowska, Sylwia Konarska-Zimnicka, wyd. Zamek Królewski w Chęcinach, Urząd Miasta i Gminy w Chęcinach, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2018, ss. 244.

Chęciny, zarówno w kontekście lokacji i zabudowy miasta średniowiecznego, jak i początków zamku, jego kolejnych faz rozbudowy oraz przypisywanej mu roli, wciąż wzbudzają duże kontrowersje wśród archeologów i historyków, zwłaszcza tych zainteresowanych okresem XIII–XV w. Trwające w latach 2013–2014 badania archeologiczno-architektoniczne pod kierunkiem Waldemara Gliškiego zwieńczono konferencją naukową w listopadzie 2016 r., podczas której ogłoszono teksty zamieszczone w omawianej książce.

Na poruszaną tematykę złożył się nie tylko dotychczasowy stan badań, ale także liczne relacje dziejopisów, krajoznawców i artystów. Przedstawiono również szerszy kontekst międzynarodowy wydarzeń związanych z Małopolską, nawiązano do wczesnogotyckiego budownictwa obronnego na tym terenie, w Czechach i na Słowacji, omówiono wczesnośredniowieczne hutnictwo mocno powiązane z zamkiem, a także scharakteryzowano starostwo chęcińskie. Można założyć, że taki dobór zagadnień podejmowanych w trakcie konferencji i składających się na treść opisywanej publikacji wywodzi się z kastellologicznej „szkoły” prof. Leszka Kajzera¹. To temu badaczowi autor głównej części opracowania, Waldemar Gliški, zadedykował książkę.

Przedstawienie najważniejszych ustaleń W. Gliškiego (*Królewski zamek w Chęcinach w relacjach dziejopisów, krajoznawców, artystów oraz w świetle badań architektów i archeologów*, s. 11–74) poprzedzę przybliżeniem najważniejszych faktów i wątpliwości co do początku chęcińskiej budowli. B. Guerquin, J. Rozpędowski i J. Kaźmierczak w ramach Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem UW i PW (tzw. „badania milenijne”) zakładali, że warownia rodem z XIII w. składała się z zamku górnego z murem obwodowym, z dwiema cylindrycznymi wieżami i jednopiętrowym budynkiem, tzw. skarbczykiem. W następnej fazie, datowanej na wiek XIV, miano wznieść prostokątny budynek mieszkalny oraz przedbramie z kaplicą. Przyjęto, że najważniejszych prac dokonano w XV stuleciu, gdy dobudowano zamek dolny z murem obwodowym zwieńczonym krenelazem. Wzniesiono wtedy również czworokątną wieżę w północno-zachodnim narożniku obiektu. Południowo-zachodni narożnik zajmował zaś budynek murowany. W tym czasie dokonano także przebudowy budynku bramnego zamku górnego, wzmocniono obronność założenia (most zwodzony, ganki po wewnętrznej stronie murów) oraz zwiększono funkcje użytkowe (m.in. powstały budynki drewniane o przeznaczeniu gospodarczym). W późniejszej literaturze wysuwano przypuszczenia, że zamek powstał za panowania Wacława II bądź na przełomie XIII i XIV w. Inwestycję tę wiązano z biskupem krakowskim Janem Muskatą.

Tę ostatnią hipotezę Waldemar Gliški podważa, wskazując na wielce prawdopodobny fakt posiadania zamku przez Łokietka w roku 1306 i wzmianki w dokumencie książęcym z 1308 r. starosty chęcińskiego. Przed W. Gliškim istotne wyniki badań archeologicznych na tym obiekcie i ich interpretacje przedstawiał Czesław Hadamik².

¹ Przede wszystkim prace: Kajzer L. 1993; Kajzer L., Kołodziejki S., Salm J. 2000.

² Hadamik C. 2009; Hadamik C, Hadamik K. 2011.

Badania W. Glińskiego z lat 2013–2014 stawiają zamek w Chęcinach, szczególnie jego początek, w nieco innym świetle. Przede wszystkim odkryto nieznane dotychczas elementy zabudowy tego założenia. Na zamku górnym, w najwyższym punkcie Góry Zamkowej, rozpoznano relikty pierwotnej, cylindrycznej wieży o średnicy ok. 9 m. Znaleźiska wyrobów ceramicznych umożliwiły datowanie tego obiektu nie wcześniej jak na przełom XIII i XIV w. Była to wolno stojąca wieża otoczona obwodowym murem kamiennym. Określono, że wieża i mur pochodzą z tej samej fazy zabudowy (wskazują na to wyniki analiz zapraw wapiennych). W. Gliński sformułował tezę, iż powstanie zamku można łączyć z okresem panowania Waclawa II i jego inicjatywą rozpoczęcia wydobywania rud ołowiu z domieszką srebra z miejscowych złóż. Zamek miał pełnić funkcję strażniczą nad tym regale. Odsłonięcie pozostałości owej cylindrycznej wieży ma istotne znaczenie, mieszcząc się w zakresie działań Przemysławów w Polsce i na Słowacji, analizowanych w literaturze przedmiotu. Przykładów dostarczają Czorsztyn, Ryto, Czchów, Stara Lubowla, Dobczyce, Biecz. Funkcje administracyjno-militarne tych obiektów łączą się bezsprzecznie z reformami administracyjnymi i rozwiązaniami ustrojowymi wzorowanymi na Czechach Przemysławów, którzy zapożyczyli je z kolei od niemieckich reichsburgów. Kolejnym ciekawym odkryciem na tym terenie był piec typu *hypocaustum*, który funkcjonował (co udowodniono na podstawie podobieństwa składu chemicznego zaprawy murarskiej) z piętrowym budynkiem mieszkalnym — gotyckim pałacem-donżonem. Ten ostatni hipotetycznie łączy się z fundacją Kazimierza Wielkiego; kwestię tę pomijano w dotychczasowych publikacjach. W wyniku przeprowadzonych badań na zamku dolnym odkryto relikty prawdopodobnie kuchni z przełomu XIII i XIV stulecia. Nie jest zatem wykluczone, że całe zaplecze gospodarcze zamku może być analogicznie datowane. W czasie prac natrafiono również na pozostałości budynku bramnego z kaplicą i zabudową wschodniej części założenia. W. Gliński łączy je z działalnością budowlaną Jagiellonów w pierwszej połowie XV w. i zmianą organizacji rezydencji, oraz tworzeniem podstaw administracji terenowej.

Z artykułu W. Glińskiego wynika, że przedstawiana dotąd w literaturze przedmiotu rola zamku chęcińskiego w średniowieczu znacząco różni się od wiedzy uzyskanej w wyniku ostatnich badań archeologicznych. Realna funkcja obiektu wymaga weryfikacji. Zdaniem badacza była to strażnica i centrum administracyjno-górnictwa dla ośrodka wydobywania kruszców w rejonie Chęcina. O takim przeznaczeniu budowli można mówić nie wcześniej jak na przełomie XIII i XIV w.

Wymowne są w tym zakresie rozważania Wojciecha Iwańczaka nad miejscem Polski w polityce Waclawa II (s. 75–87). Autor zaakcentował dążenia Przemysławów do korony polskiej w kontekście jego polityki środkowo-europejskiej. Wszelkie działania, w tym administracyjno-budowlane, miały na celu zarówno stabilizację władzy, jak i jej demonstrację. Krakowski orzeł obok czeskiego lwa, koronacja na króla Czech w 1297 r., na króla Polski w Gnieźnie trzy lata później, oraz zdobycie korony węgierskiej dla syna — Waclawa III w 1301 r., ukazują jego zdecydowane działania, mające na celu umocnienie dominacji Przemysławów w tej części Europy. Na tym tle należy również rozpatrywać genezę zamku w Chęcinach.

Znakomitym uzupełnieniem wyżej omówionych tekstów są trzy kolejne: Stanisława Kodziejewskiego (*Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*, s. 90–105), Mirosława Plačka (*Okrouhlé věže na hradech v českých zemích a jejich inspirační zdroje*, s. 107–133) i Gabriela Lukáča (*Valcové veže na stredovekých hradoch severného a východného Slovenska*, s. 135–154). Autorzy zwrócili uwagę na wpływy architektury militarnej, idące z południa Europy do krajów jej środka — z Francji przez Alzację, Lotaryngię, Austrię, Czechy, Morawy, Śląsk aż po Małopolskę i Słowację, częściowo także po Węgry i Transylwanię. Zamki z jedną wieżą upowszechniały się w budownictwie na ziemiach Korony Czeskiej od XII stulecia. Natomiast podobne jak w Chęcinach, czyli z dwiema okrągłymi wieżami, powstawały w Niemczech i w Czechach. Badacze podkreślili, że zbudowana w południowej Polsce za

Wacława II sieć zamków administracyjnych niewiele zmieniła się za Łokietka i na początku panowania Kazimierza Wielkiego.

Reasumując, omawiana praca to przykład szerszego spojrzenia na dzieje jednego obiektu — uwzględnia wyniki najnowszych badań terenowych i porównawczych, w tym całe spektrum zagadnień dotyczących środkowoeuropejskiej *architecturae militaris*. Ukazane w tym świetle początki zamku wyglądają nieco inaczej. Dotyczy to także samej miejscowości — Chęciny wpłątanych w wielką politykę, oraz generalnie obszaru północnej Małopolski, ulegającej w tym czasie intensywnym przeobrażeniom w zakresie budownictwa obronnego. Zbliżone procesy zachodziły wówczas na większej części terytorium Europy.

Tym ciekawsze mogą być rezultaty badań archeologicznych prowadzonych w rejonie rynku miasta lokacyjnego, których opracowanie nie zostało jeszcze opublikowane. Niewykluczone, że dostarczą one ważkich świadectw materialnych także dla omawianej tu problematyki.

Piotr Kardys
(Kielce)

BIBLIOGRAFIA

Hadamik Czesław. 2009. *Najstarszy zamek w Chęcinach*, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. S. Stala, Kraków, s. 300–313.

Hadamik Czesław, Hadamik Katarzyna. 2011. *Fazy rozwoju przestrzennego zamku królewskiego w Chęcinach (od końca XII do połowy XVII wieku)*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. S. Stala, Kraków, s. 75–83.

Kajzer Leszek. 1993. *Zamki i społeczeństwo*, Łódź.

Kajzer Leszek, Kołodziejcki Stanisław, Salm Jan. 2000. *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa.

TERESA BORAWSKA, HENRYK RIETZ, *Z Kaszub do „Wiecznego Miasta”. Bernard Sculteti (ca 1450–1518), kurialista i przyjaciel Mikołaja Kopernika*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2019, ss. 219, streszczenie niemieckie.

Bohaterem tej wyjątkowo interesującej książki, napisanej przez dwoje toruńskich historyków od lat zajmujących się odtwarzaniem życiorysu Mikołaja Kopernika oraz kręgiem jego przyjaciół i współpracowników, jest Bernard Sculteti. Jego niezwykle dzieje mogą zaskoczyć i zadziwić czytelnika.

Jak sugerują badacze, nazwisko Sculteti jako zlatynizowana forma łacińskiego słowa *sculthetus*, czyli wójt, było rozpowszechnione na Warmii w XV–XVI w.

Omawianą książkę rozpoczynają rozdziały, w których przedstawiono ówczesną skomplikowaną sytuację międzynarodową, ze szczególnym uwzględnieniem państwa polsko-litewskiego i Włoch. Druga połowa XV w. i pierwsze dekady kolejnego stulecia to epoka narodzin nowego porządku w Europie. W 1453 r. zakończyła się francusko-angielska stuletnia wojna, Konstantynopol został zdobyty przez turecką armię Mehmeda II, zaś rok później rozpoczęła się trwająca 13 lat wojna polsko-krzyżacka (1454–1466)¹. Sytuację komplikowała rywalizacja między Jagiellonami i Habsburgami o sukcesję czeską i węgierską. Rosła potęga Anglii Tudorów, a Moskwa pod panowaniem carów Iwana III i Wasyla III prowadziła wojnę z połączonymi unią personalną Królestwem Polskim i Wielkim Księstwem Litewskim. Polsce, a także całej Europie zagrażała osmańska Turcja. Mimo wezwań kolejnych papieży, skłóceni władcy europejscy nie

¹ Biskup M. 1967.